

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/33239> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Smit, Diederik

Title: Het belang van het Binnenhof : twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering

Issue Date: 2015-07-01

Noten

Inleiding

- 1 'Rapport van Isaac Alexander Gogel aan Lodewijk Napoleon', in: C.H. Peters, *De landsgebouwen te 's Gravenhage* (Den Haag 1891) 212-214.
- 2 Het woord 'landsbestuur' duidt in deze context op een verzameling van de belangrijkste vertegenwoordigers van de wetgevende en uitvoerende macht. Het gaat daarbij in de eerste plaats om het parlement, bestaande uit de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal en de verschillende ministeries. Andere Hoge Colleges van Staat, zoals de Raad van State, de Algemene Rekenkamer en het Kabinet des Konings, alsmede de belangrijkste vertegenwoordigers van de rechterlijke macht komen in dit boek vooral zijdelings aan de orde. Datzelfde geldt voor het staatshoofd. De huisvesting van de koning komt in het vervolg van dit boek enkel aan bod, daar waar het de invulling van het Binnenhof betreft.
- 3 Veel van de hier bedoelde brochures en gidsen zijn uitgaven van de verschillende parlementaire publieksdiensten. Zie o.a.: *Binnenhof. Heart of the Dutch democracy* (Stichting Bezoekerscentrum Binnenhof; Den Haag 2008), *Le Palais Bourbon. Un palais pour la démocratie* (Assemblée Nationale; Parijs 2012), *Folketinget. The Danish parliament* (Communications Christiansborg Palace; Kopenhagen 2011), *Federaal parlement. Open huis* (Kamer van volksvertegenwoordigers en de Senaat van België; Brussel 2010), *Sveriges Riksdag. A guide to the Swedish parliament* (The information department of the Riksdag; Stockholm 2012), *Eduskunta. The Finnish parliament* (Eduskunt; Helsinki 2006).
- 4 Harold D. Laswell, *The signature of power. Buildings, communication and policy* (New Brunswick 1979).
- 5 Charles T. Goodsell, 'The architecture of parliaments. Legislative houses and political culture', *British Journal of Political Science* 18 (1988) 287-302 en Lawrence J. Vale, *Architecture, power and national identity* (New Haven 1992).
- 6 Goodsell, 'The architecture of parliaments', 288-289.
- 7 Charles T. Goodsell, *The American Statehouse. Interpreting democracy's temples* (Lawrence 2001).
- 8 Zie voor een inleiding op het begrip 'spatial turn': Simon Gunn, 'The spatial turn. Changing histories of space and place', in: idem, en R.J. Morris (red.), *Identities in space. Contested terrains in the Western city since 1850* (Aldershot 2001) 1-14, Jan Hein Furnée, 'Beleving van ruimte. De spatial turn en de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19de eeuw* 36 (2012) 1-11, aldaar 5-8, en Auke van de Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland, 1798-1848* (9de druk; Amsterdam 2013).

- 9 Zie bijvoorbeeld: Christian de Borchgrave en Jan Braet (red.), *Kunst en architectuur bij de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers* (Brussel 2008), David Cannadine, Christine Riding en Jacqueline Riding, *The Houses of Parliament. History, art and architecture* (Londen 2000), Claudio Strinati e.a. (red.), *Palazzo Chigi* (Milaan 2001), William Charles Allen, *History of the United States Capitol. A chronicle of design and construction* (Washington 2001).
- 10 Andreas Biefang, *Die andere Seite der Macht: Reichstag und Öffentlichkeit in 'System Bismarck', 1871-1890* (Düsseldorf 2009), Andreas Biefang, *Bismarcks Reichstag. Das Parlament im Leipziger Strasse* (Düsseldorf 2002), Thomas Mergel, *Parlementarische Kultur in der Weimarer Republik. Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag* (Düsseldorf 2002), Michael S. Cullen, *Der Reichstag. Die Geschichte eines Monumentes* (Berlijn 1983), Michael S. Cullen, *Der Reichstag. Parlament – Denkmal – Symbol* (Berlijn 1995) en Andreas Döring, 'Parlament, politische Kultur und symbolische Form. Zur Semantik des Deutschen Bundestags im Berliner Reichstag', in: H. Oberreuter, U. Kranenpohl en M. Sebaldt (red.), *Der Deutsche Bundestag im Wandel. Ergebnisse neuerer Parlamentarismusforschung* (Opladen 2001), 241-257.
- 11 Philip Manow, 'Der demokratische Leviathan. Eine kurze Geschichte parlamentarischer Sitzanordnungen seit der französischen Revolution', *Leviathan. Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 32 (2004) 319-347, en Philip Manow, *Im Schatten des Königs. Die politische Anatomie demokratischer Representation* (Frankfurt am Main 2008).
- 12 Doe Hans, *Parlements-film: figuren en momenten uit de Nederlandse volksvertegenwoordiging* (Scheveningen 1924).
- 13 Zie o.a. *The Binnenhof: heart of the Dutch democracy* (Stichting bezoekerscentrum Binnenhof; Den Haag 2008), *Het Binnenhof* (Huis voor Democratie en Rechtstaat; Den Haag 2010), Jaco Alberts, Eddy Habben Jansen en Diederik Smit, *Het Binnenhof. Acht eeuwen centrum van de macht* (Den Haag 2013).
- 14 Pierre Nora (red.), *Les lieux de mémoire*, VII delen (Parijs 1984-1992).
- 15 W.P. Blockmans en H. Pleij (red.), *Plaatsen van herinnering. Deel 1, Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm* (Amsterdam 2007) en M.R. Prak, *Plaatsen van herinnering. Deel II, Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006).
- 16 R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Splithoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) en Theo Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap. Over architectuur en inrichting van parlementsgebouwen', in: Hans Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) 151-165.
- 17 Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer, 1848-1888* (Amsterdam 2008).
- 18 Een punt dat een jaar eerder ook al door Remieg Aerts, hoogleraar politieke geschiedenis te Nijmegen, ter sprake was gebracht. Remieg Aerts, 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *De moeizame worsteling met de nationale identiteit. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007* (2007) 25-41.
- 19 Esther M. Agricola, 'The Hague as the disputed showcase of the Dutch State and Dutch national identity, 1814-1917', *Geojournal* 51 (2000) 47-56.
- 20 Zie o.a. Maurits Ebben, 'De Staten-Generaal. Twee eeuwen te gast bij de Staten van Hol-

- land (1593-1795)' en Marion Bolten, 'Interieur van betekenis. Betekenis van interieur. De decoratieprogramma's aan de noordzijde van het Binnenhof', in: Diederik Smit en Henk te Velde (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011).
- 21 Zie o.a. Jan Hein Furnée, 'De toegang tot het Binnenhof. Verkeer, vertier en politiek theater in de negentiende eeuw' en Wessel Krul, 'Grote gebaren en een compromis. Bouwplannen op het Binnenhof, 1848-1914', in: Smit en Te Velde (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal*, 155-184, 209-230.
  - 22 Eric Hobsbawm en Terence Ranger (red.), *The invention of tradition* (20ste druk; Cambridge 2012).
  - 23 Enkel in Benin, Bolivia, Ivoorkust en Tanzania is de regeringszetel eveneens buiten de formele hoofdstad van het land gevestigd.

Hoofdstuk 1

- 1 Johannes de Beke, *Croniken van den stichte van Utrecht ende van Hollant* (Den Haag 1982) 128.
- 2 Kees Stal en Victor Kersing, 'Ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen', in: J.G. Smit en F.W. van Kan (red.), *Den Haag. De geschiedenis van een stad. Deel 1, Vroegste tijd tot 1574* (Zwolle 2004) 30-31.
- 3 H.M. Brokken, 'Het hof in Den Haag: grafelijke residentie en centrum van bestuur', in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 13, en Jantien Overduin, *De Hofvijver. Hart van Den Haag* (Den Haag en Zwolle 2012).
- 4 G.G. Calkoen, 'De wording en ontwikkeling van het Hof in Die Haghe gedurende de middeleeuwen', *Die Haghe, Bijdragen en mededeelingen* (1901) 8-68, en Antheun Janse, 'Bedden op het Binnenhof. De vorstelijke vertrekken in de middeleeuwen', in: Smit en Te Velde, *Van Torentje tot Trêveszaal*, 26.
- 5 Janse, 'Bedden op het Binnenhof', 27.
- 6 Ibidem.
- 7 Idem, 28.
- 8 Brokken, 'Het hof in Den Haag', 15 en Stal en Kersing, 'Ruimtelijke ontwikkeling', 54-55.
- 9 Hans Smit en Fred van Kan, 'Politiek en bestuur. Graaf, hof en dorp', in: Smit (red.), *Den Haag*, 93-94. Zie over het vermeende leven van Van Eyk aan het Binnenhof o.a. W.E. Krul, 'Realisme, Renaissance en nationalisme. Cultuurhistorische opvattingen over de Oudnederlandse schilderkunst tussen 1860 en 1920', in: Bernard Ridderbos en Henk van Veen (red.), *Om iets te weten van de oude meesters. De Vlaamse Primitieven, herontdekking, waardering en onderzoek* (Nijmegen 1995) 269-270.
- 10 Calkoen, 'De wording en ontwikkeling van het Hof', 54 en H.E. van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof. Een nationaal monument* (Utrecht 1941) 18-20.
- 11 Janse, 'Bedden op het Binnenhof', 29-30.
- 12 Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 108-109.
- 13 Antheun Janse en Monique van Veen, 'Kerk en vroomheid', in: Smit, *Den Haag*, 222-223.
- 14 Brokken, 'Het hof in Den Haag', 15 en Janse, 'Bedden op het Binnenhof', 30.

- 15 Zie voor meer informatie over de graven van leden van het Beierse huis. L.J. van der Klooster, 'De Hofkapel', in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 30-34.
- 16 Zie o.a. Antheun Janse, *Een pion voor een dame. Jacoba van Beieren, 1401-1436* (Amsterdam 2009).
- 17 Janse, 'Bedden op het Binnenhof', 32.
- 18 Janse, *Een pion voor een dame*, 331.
- 19 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 24-25.
- 20 Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 91-92 en J.J. Moerman, *Op en om het historisch Binnenhof* (Den Haag 1940) 18-19.
- 21 Zie o.a. W.P. Blockmans, 'De vorming van een politieke unie', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (vijfde druk; Baarn 2010) 74-75, Robert Stein, *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, 1380-1480* (Hilversum 2014) en Louis Sicking, 'De integratie van Holland. Politiek en bestuur in de Bourgondisch-Habsburgse tijd', in: Th.A.H. de Nijs, E. Beukers en J.G.A. Bazelmans (red.), *Geschiedenis van Holland. Deel 1 tot 1572* (Hilversum 2002) 259-290.
- 22 Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 100 en Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 25-26.
- 23 Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 98-99.
- 24 Idem, 101.
- 25 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 27.
- 26 Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 98-99 en Sicking, 'De integratie van Holland', 262-264.
- 27 Brokken, 'Het hof in Den Haag', 15.
- 28 R. Liesker, 'De Staten op het Binnenhof', in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 41-42.
- 29 Brokken, 'Het hof in Den Haag', 15.
- 30 Volgens sommigen was het achtkantige hoektorentje gebouwd nadat in 1455 een poging om in de zuidoostelijke hoek een grotere toren te bouwen was mislukt. Anderen dateren het Torentje vroeger en zijn van mening dat het werd opgetrokken op de plaats waar eerder een houten prieeltje stond. Zie o.a. Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 98 en Arendo Joustra en Erik van Venetië, *De geheimen van het Torentje. Praktische gids voor het premierschap* (Amsterdam 1993) 9.
- 31 Stal en Kersing, 'Ruimtelijke ontwikkeling', 68-69.
- 32 Voor een achttiende-eeuwse impressie van de plundering van Den Haag door Van Rossum, zie: Haags Gemeentearchief, 'Plundering van 's Gravenhage door de Gelderse legeraanvoerder Maarten van Rossum op 8 maart 1528', vervaardiger S. Fokke, collectie prenten, identificatienr. kl. B 3608.
- 33 'E il piu bello, il piu ricco & forseil maggior' villaggio aperto di tutta l'Europa', Lodovico Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore* (Antwerpen 1567) 189.
- 34 Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 100.
- 35 Zie voor een impressie van de zestiende-eeuwse situatie o.a. het schilderij *De Hofvijver vanaf het Doelenterrein*, Hollandse school (1567), Haags Historisch Museum, Den Haag en de gravure *Gezicht op de Vijverberg in Den Haag*, Hendrick Hondius (1598), Rijksmuseum, Amsterdam.

- 36 Serge ter Braake, *Rond het Binnenhof. Twintig Haagse geschiedenissen uit de zestiende eeuw* (Hilversum 2012) 14-17.
- 37 Liesker, 'De Staten op het Binnenhof', 44-45.
- 38 Idem, 44 en Van der Klooster, 'De Hofkapel', 30.
- 39 Peters, *De landsgebouwen te 's Gravenhage*, 12.
- 40 A.L.H. Ising, 'Het kwartier van Hun Hoog Mogenden', in: idem, *Het Binnenhof te 's Gravenhage in plaat en schrift* (Den Haag 1879-1884) 6. Een afbeelding van het feestelijke steekspel op de Hofvijver, zie: Haags Gemeentearchief, *Steekspel op de Hofvijver op 6 januari 1586 ter gelegenheid van de intocht van de graaf van Leicester in Den Haag*, vervaardiger Jacob Saverij, collectie prenten, identificatienr. kl. B 3626.
- 41 Zie o.a. J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806* (Oxford 1996) 234-240.
- 42 Voor een uitgebreide geschiedenis van het ontstaan van de Staten-Generaal, zie: S.J. Fockema Andreae en H. Hardenberg (red.), *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van Statenvergadering tot volksvergadering* (Assen 1964) 1-28.
- 43 J.P.M. Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogendheden tot Ministerie van Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President* (Den Haag 1980) 125.
- 44 Ebben, 'De Staten-Generaal', 71.
- 45 Idem, 49-52, 58-59.
- 46 Liesker, 'De Staten op het Binnenhof', 44.
- 47 D.J. Jansen, 'Het Stadhoudelijk Kwartier in de zeventiende eeuw' in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 57-60.
- 48 Voor een uitgebreide rondgang langs de verschillende bestuursorganen op het Binnenhof in de zeventiende eeuw, zie ook de proloog 'de topografie van de macht' in Th.H.P.M. Thomassen, *Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven, 1576-1796* (Amsterdam 2009) 21-31.
- 49 Vgl. Ebben, 'De Staten-Generaal', 45-46 en Paul Knevel, 'Het Binnenhof in de zeventiende- en achttiende eeuw', in: Smit en Te Velde, *Van Torentje tot Trêvesaal*, 80-81.
- 50 Jansen, 'Het Stadhoudelijk Kwartier', 61 en W. Kuyper, 'De Grote Zaal van de Unie der Zeven Provinciën', in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 78-79.
- 51 Alleen al de beeldbank van het Haags Gemeentearchief bevat een kleine honderd zeventiende- en achttiende-eeuwse prenten waarop de Mauritstoren is afgebeeld. De hier bedoelde prent is: Haags Gemeentearchief, *De onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt op 13 mei 1619*, vervaardiger onbekend (1619), collectie prenten, identificatienr. kl. B 3675.
- 52 J.J. Terwen en K.A. Ottenheim, *Pieter Post, 1608-1669. Architect* (Zutphen 1993) 165, en Ebben, 'De Staten-Generaal', 52.
- 53 Bolten, 'Interieur van betekenis', 102-106.
- 54 Ebben, 'De Staten-Generaal', 53 en Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogendheden*, 124-125.
- 55 Diederik Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg. De betekenis van het Torentje en de Trêvesaal in de Nederlandse politiek', in: Smit en Te Velde, *Van Torentje tot Trêvesaal*, 305.
- 56 Voor een uitgebreidere beschrijving van de decoraties van de Trêvesaal, zie: Bolten, 'Interieur van betekenis', 118-127.
- 57 Knevel, 'Het Binnenhof in de zeventiende en achttiende eeuw', 87.

- 58 E.F. Kossmann, *De boekverkoopers, notarissen en cramers op het Binnenhof* (Den Haag 1932) 19-24.
- 59 Kuyper, 'De Grote Zaal van de Unie der Zeven Provinciën', 81-82.
- 60 Knevel, 'Het Binnenhof in de zeventiende en achttiende eeuw', 86.
- 61 Idem, 75 en Alberts, Habben Jansen en Smit, *Het Binnenhof*, 43.
- 62 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 45.
- 63 Jacqueline Heijenbrok en Guido Steenmeijer, 'Een kwestie van integratie. De gebouwen van Algemene Zaken vanaf circa 1600', in: Smit en Te Velde, *Van Torentje tot Trêveszaal*, 235.
- 64 J.R. Krudop van Ruwiell, *De voormalige St. Mariakapel Ten Hove op het Binnenhof te 's Gravenhage, 1250-1877* (Den Haag 1961) 10.
- 65 Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 305.
- 66 Kossmann, *De Boekverkoopers*, 19.
- 67 R.J. van Pelt, 'Het Binnenhof als speelplaats voor architecten', in: idem, *Het Binnenhof*, 139-140.
- 68 Van Pelt, 'Het Binnenhof als speelplaats', 141-142.
- 69 Willem A. Kelder en Jan G. van Loon, *Plein 2B. De behuizing van het ministerie van Justitie van 1815 tot 1979* (Den Haag 1979) 7.
- 70 Van Pelt, 'Het Binnenhof als speelplaats', 147.
- 71 Zie: Idem, 148-150, D.J. Jansen, 'Het Stadhoudelijk Hof in de achttiende eeuw', in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 130-131, en Freek Schmidt, *Paleizen voor prins en burgers. Architectuur in Nederland in de achttiende eeuw* (Zwolle 2006) 74 e.v.
- 72 Zie o.a. A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhoudelijk stelsel in de tweede helft van de 18de eeuw* (Den Haag 1990).
- 73 *Guide ou Nouvelle Description de La Haye et de ses Environs* (Den Haag 1785).
- 74 *Verzameling van staats stukken, raakende de oproeren van den 4 september 1785 in 's Hage en het gevang nemen van den pruikemaker Mourand* (Amsterdam 1786).
- 75 Jansen, 'Het Stadhoudelijk Hof', 132-134.
- 76 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 59.
- 77 Joris Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland* (Nijmegen 2012).
- 78 Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 154.
- 79 Van Sas, 'Revolutie in Noord en Zuid', 230-231.
- 80 Zie o.a. H. Boels, *Binnenlandse Zaken. Ontstaan en ontwikkeling van een departement in de Bataafse tijd 1795-1806. Een reconstructie* (Den Haag 1993).

Hoofdstuk 2

- 1 Kees Stal, 'Ruimtelijke ontwikkeling', in: Th.A.H. de Nijs en J.J. Th. Sillevius (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel III, Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 13-15.
- 2 Goodsell, 'The architecture of parliaments', 287-302 en Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap', 151-165.

- 3 In feite was de komst van Lodewijk het besluit van keizer Napoleon zelf geweest. ‘Beschrijving van de plechtige intrede van Hunne Majesteiten in de Residentie, op maandag den 23 Junij 1806’, in: *Beknopte geslacht, levens en karakterschets van Hunne Majesteiten Louis Napoleon Buonaparte, Eerste Koning van Holland en van hoogstdezelv’s Koninglyke gemalin Hortense Eugenie Beauharnais, benevens eene verzameling van authentieke berichten van de plegtigheden en aanspraken gedaan by de aanvaarding van hoogstdezelver regeering* (Amsterdam 1806) 73.
- 4 ‘Aanspraak van de heer A.J. La Pierre’, in: *Beknopte geslacht, levens en karakterschets*, 44.
- 5 ‘Beschrijving van de plechtige intrede van Hunne Majesteiten in de Residentie, op maandag den 23 Junij 1806’, in: *Beknopte geslacht, levens en karakterschets*, 73-74, 84.
- 6 Zie o.a. L. Wichers, *De regeering van Lodewijk Napoleon, 1806-1810* (Utrecht 1892).
- 7 ‘Aanspraak gedaan door Zijne Majesteit den Koning van Holland in de plegtige zitting Hunner Hoog Mogenden, van heden den 23 Junij’, in: *Beknopte geslacht, levens en karakterschets*, 76-77.
- 8 Daarnaast kreeg Lodewijk eveneens de beschikking over enkele andere voormalige paleizen van de Oranjes, namelijk Huis ten Bosch, Paleis het Loo en Soestdijk. Deze zouden in het vervolg dienen als buitenverblijven voor de koning.
- 9 ‘Aanspraak gedaan door Zijne Majesteit’, 79.
- 10 *Echte en naauwkeurige beschrijving der plegtige overbrengst en optocht der zegeteekenen, overgebragt van de groote Loterij-zaal in Den Haag, in een der vertrekken van het stadhuis te Amsterdam, het welk plaats heeft gehad op den eersten van oogstmaand van den jare MDCCCVI* (Amsterdam 1806).
- 11 André Dubosq (red.), *Louis Bonaparte en Hollande. d’Après ses lettres, 1806-1810* (Parijs 1911).
- 12 Thera Coppens, *Hortense. De vergeten koningin van Holland* (Amsterdam 2006) 240-243.
- 13 G.A. Evers, *Utrecht als koninklijke residentie. Het verblijf van Lodewijk Napoleon te Utrecht, 1807-1808* (Utrecht 1941).
- 14 Zie voor de betekenis van het classicisme in de bouwkunst in deze periode Thomas H. von der Dunk, *Een Hollands heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland* (Amsterdam 2007).
- 15 J. Roelevink, ‘Hete adem en koude kermis. De werkomstandigheden van de ambtenaren van de secretarie van Staat van Lodewijk Napoleon’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002) 1-24.
- 16 Kees Stal, ‘Ruimtelijke ontwikkeling’, 13-14.
- 17 Zie voor de biografische informatie over Van Maanen, Gogel en Canneman o.a. M.E. Kluit, *Cornelis Felix van Maanen. Tot herstel der onafhankelijkheid, 9 september 1769-6 december 1813* (Groningen 1953), E.J. Vles, *Alexander Gogel (1765-1821). Financier van de staat in tijden van revolutie* (Amsterdam 2009) en Mieke van Leeuwen-Canneman (red.), *Een vriendschap in het teken van ’s lands financiën. Briefwisseling tussen Elias Canneman en Isaac Jan Alexander Gogel (1799-1813)* (Den Haag 2009). Een biografie van Gogel van de hand van Jan Postma verschijnt in het voorjaar van 2016.
- 18 H. Boels, *Binnenlandse Zaken. Ontstaan en ontwikkeling van een departement in de Bataafse tijd 1795-1806. Een reconstructie* (Den Haag 1993) 25.
- 19 Brief van Johannes Goldberg aan het Uitvoerend Bewind (1800), NA, toegangnr. 2.01.12, Departement van Binnenlandse Zaken, 1796-1813, inv. nr. 357.

- 20 *Aan de ingezetenen van Den Haag wegens het veranderen der residentie van Zijne Majesteit den Koning van Holland* (Den Haag 1807) 4-5.
- 21 Idem, 5.
- 22 *Brief van een heer uit Middelburg aan zijn vriend den heer L**** in Den Haag over de verplaatsing der koninklijke residentie naar Amsterdam* (Den Haag 1808) 5-6.
- 23 *Brief van een heer uit Middelburg*, 4-5.
- 24 Idem, 6-7.
- 25 Idem, 9.
- 26 H. Brugmans (red.), *Van Raadhuis tot paleis. Documenten betreffende den overgang van het Amsterdamsche stadhuis tot koninklijk paleis verzameld door prof. dr. H. Brugmans* (Amsterdam 1913) 5.
- 27 'Autrefois la résidence était à La Haye, ville charmante située sur la côte, mais étrangère pour ainsi dire à toutes les provinces, sans port, sans commerce, et consistant principalement dans les administrations et les agens du gouvernement.' Louis Bonaparte, *Documens historiques et réflexions sur le gouvernement de la Hollande*, deel II (Parijs 1820) 32.
- 28 'Dans la nouvelle situation de la Hollande la translation de la capitale à Amsterdam devenait non seulement utile, mais indispensable. Le royaume avait le plus grand, le plus pressant besoin d'homogénéité, de force, d'union, pour résister aux chocs de ses puissans voisins qui le convoitent, et pour soustraire le gouvernement à l'influence des agens étrangers et de leur police et à tant de regards curieux trop voisins du gouvernement, lorsque celui-ci se trouve dans une petite ville.' Bonaparte, *Documens historiques*, 33.
- 29 Jan Hein Furnee, 'De toegang tot het Binnenhof', 156.
- 30 'Rapport van Isaac Alexander Gogel aan Lodewijk Napoleon', in: C.H. Peters, *De landsgebouwen te 's Gravenhage* (Den Haag 1891) 212-214.
- 31 A.L.H. Ising, 'Het kwartier van Hun Hoog Mogenden', in: idem, *Het Binnenhof te 's Gravenhage in plaat en schrift* (Den Haag 1879-1884) 26.
- 32 Furnee, 'De toegang tot het Binnenhof', 157.
- 33 Albert Andriessen, '1 maart 1811: Installatie van het Keizerlijk Gerechtshof in Paleis Noordeinde. Hoe Den Haag weer juridische hoofdstad werd', in: *Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe 2011* (Den Haag 2011) 60-82.
- 34 C.F. Gijsberti Hodenpijl, *Napoleon in Nederland* (Haarlem 1904) 194.
- 35 Geciteerd in H.T. Colenbrander, *Inlijving en Opstand* (Amsterdam 1913) 146.
- 36 Albert Andriessen, 'Den Haag 1807. Bevestigd als stad, afgedankt als residentie', *Jaarboek Die Haghe 2007* (Den Haag 2007) 62.
- 37 Albert Andriessen, '1 maart 1811', 60-82 en Maarten van Doorn en Thimo de Nijs, 'In de schaduw van Den Haag. Politiek en bestuur in de 19de en 20ste eeuw', in: De Nijs en Sillevis (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad* III, 59.
- 38 Remieg Aerts, 'Het verval, de verkrotting en het verleden', in: idem en Piet de Rooij (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw, 1813-1900* (Amsterdam 2006) 40.
- 39 'Je me suis rendu à la Haye dans le dessein d'y chercher une maison. Maintenant qu'il y a ni cour, ni gouvernement, la Haye est une véritable retraite, ou je puis tranquillement terminer ma vie.' H. van Hogendorp (red.), *Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*. Deel III, 1788-1813 (Den Haag 1876) 275.
- 40 H.L.T. de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Grondlegger van het Koninkrijk* (derde

- herziene druk; Den Haag 1963) 205-207. Diederick Slijkerman, *Wonderjaren. Gijsbert Karel van Hogendorp, wegbereider van Nederland* (Amsterdam 2013) 95-107.
- 41 Slijkerman, *Wonderjaren*, 105-113.
  - 42 Matthijs Lok, *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie, 1813-1820* (Amsterdam 2009) en Van Hogendorp *Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*. Deel III.
  - 43 Colenbrander, *Inlijving en Opstand*, 187-190.
  - 44 Recente samenvatting van de gebeurtenissen in: Wilfried Uitterhoeve, 1813. *Haagse Bluf. De korte chaos van de vrijwording* (Nijmegen 2013) 41-55.
  - 45 Jeroen van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming, 1813-1840* (Amsterdam 2004) 19-20.
  - 46 Lok, *Windvanen*, 223.
  - 47 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 19.
  - 48 J. Smit, 1813. *Residentie en vaderland tijdens de verlossing uit de Fransche overheersching* (Den Haag 1913) 20.
  - 49 Smit, 1813. *Residentie en vaderland*, 33-34.
  - 50 Zie o.a. Thera Wijsenbeek, 'Economisch leven', in: E. van Blankenstein en Th. Wijsenbeek (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel II, De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005) 54-89.
  - 51 Herman Bosscha, *Geschiedenis der staats-omwenteling in Nederland, voorgevallen in het jaar achttienhonderd dertien*. Deel II (Amsterdam 1817) 18.
  - 52 Smit, 1813. *Residentie en vaderland*, 46 en Lok, *Windvanen*, 224.
  - 53 Peter Wander, *Haagse huizen van Oranje. Vier eeuwen paleizen en huizen van de Oranjes in en om de residentie* (Den Haag 1981) 26, 40.
  - 54 Aerts, 'Het verval, de verkrotting en het verleden', 40.
  - 55 Lok, *Windvanen*, 56.
  - 56 H. van Hogendorp (red.), *Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*. Deel IV, 1813 (Den Haag 1887).
  - 57 Van Hogendorp, *Gedenkschriften IV*, 334.
  - 58 'Brief van J.M. Kemper aan zijn vrouw, 2 december 1813', in: J. de Bosch Kemper (red.), *Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften van Jhr. Joan Melchior Kemper III* (Amsterdam 1836) 74.
  - 59 'J.M. Kemper aan de commissarissen van het Algemeen Bestuur in Rotterdam, 2 december 1813', in: De Bosch Kemper, *Verhandelingen*, 72.
  - 60 'Notulen van het Provisioneel Bestuur van Amsterdam, 3 december 1813', in: Brugmans, *Van raadhuis tot paleis*, 205.
  - 61 'Brief van Lord Castlereagh aan Lord Clancarty betreffende de teruggave van het stadhuis op de Dam, 4 december 1813', in: Idem, 206-207.
  - 62 Jeroen Koch, *Koning Willem I, 1772-1843* (Amsterdam 2013) 293.
  - 63 'Brief van Lord Clancarty aan Lord Castlereagh, 8 december 1813', in: Brugmans, *Van raadhuis tot paleis*, 207.
  - 64 'Deliberatieboek van den Raad der stad Amsterdam, 28 januari 1814', in: Idem, 214-215.
  - 65 M.C. van Hövell tot Westerflier-Speyart van Woerden, 'Ziesenis, zeer lui en bijna altijd ziek', in: C.J. van der Peet en G.H.P. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters* (Rotterdam 1995) 70.

- 66 Zie voor een afbeelding van de intocht: *Aankomst van de prinses douairière in Den Haag op 9 januari 1814*, Haags Gemeentearchief, collectie prenten, indentificatienr. kl. B. 4176, vervaardiger Reinier Vinkeles (1814).
- 67 Zelfs in het vervolg van de Restauratie telde het gehele nationale overheidsapparaat in Den Haag slechts enkele honderden ambtenaren. Zie: N. Randeraad, 'Ambtenaren in Nederland. 1815-1915', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 109 (1994) 209-236.
- 68 H.T. Colenbrander, *Vestiging van het Koninkrijk*, 1813-1815 (Amsterdam 1927) 49-50, 57.
- 69 J.A. Bornewasser, 'Koning Willem I', in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan den Rijn 1979) 231-272, aldaar.
- 70 Zie o.a. Bornewasser, 'Koning Willem I', 243 en Lok.
- 71 Colenbrander, *Vestiging van het Koninkrijk*, 62-66.
- 72 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 26-27 en Colenbrander, *Vestiging van het Koninkrijk*, 67.
- 73 E.H. Kossmann, *De Lage Landen. Geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden*, 1 101, Jaap van Osta, *Het theater van de staat. Oranje, Windsor en de moderne monarchie* (Amsterdam 1999), 79 en H. van Hogendorp (red.), *Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp. Deel VI, 1814* (Den Haag 1902) 63.
- 74 Aerts, 'Het verval, de verkrotting en het verleden', 43-44.
- 75 Carla van Baalen en Jan Ramakers, 'Prinsjesdag. De enige politieke feestdag die ons volk kent', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities. Jaarboek parlementaire geschiedenis 2008* (Amsterdam 2008) 28.
- 76 *Handelingen der Staten-Generaal*, 2 mei 1814. Aanvankelijk verschenen de verslagen enkel beknopt in kranten. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw heeft men aan de hand van onder meer deze krantenverslagen de Handelingen voor de periode 1814-1846 gereconstrueerd.
- 77 's Gravenhage', *Rotterdamsche courant*, 3 mei 1814 en 'Plattegrond van de zitplaatsen in de Treveszaal, opgetekend door architect Ziesenis d.d. 28 oktober 1814' (1814) NA, toegangnr. 4.wca, Waterstaat Centraal Archief, Tekeningen, inv. nr. 11777.
- 78 'Grondwet van 1814', in: W.J.C. van Hasselt, *Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondwetten* (Amsterdam 1856.).
- 79 H. van Hogendorp (red.), *Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp. Deel V, 1813-maart 1815* (Den Haag 1901).
- 80 A. Sprey, 'Het gebouw van de Eerste Kamer', in: B.J. Bonenkamp en A. Postma (red.), *Aan deze zijde van het Binnenhof. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Den Haag 1990) 394.
- 81 De Generaliteitsrekenkamer was gevestigd nabij de Trêveszaal in het Generaliteitskwartier, ten oosten van de Hofkapel op slechts enkele meters van het gebouw van de Staten van Holland en West-Friesland.
- 82 Zie o.a. *Berigt wegens de geconstitueerde magten en ambtenaren residerende in 's-Gravenhage* (Den Haag 1815-1830).
- 83 J.J.N. Smits, *De kans lacht yder toe: een beschrijving van 250 jaar Staatsloterij aan de hand van gegevens van de oud-directeur der Staatsloterij, P.R. van Alderwerelt van Rosenberg* (Den Haag 1976) 9-10, 31.

- 84 *Leeuwarder Courant*, 18 mei 1815 en D.J. den Beer Poortugael, *Een belangstellend woord omtrent de bestemming van de groote of zogenoemde loterij-zaal op het Binnenhof te 's-Gravenhage* (Den Haag 1862) 4, 7.
- 85 Ising, 'Het kwartier van Hun Hoog Mogenden', 26.
- 86 Alleen een deel van het departement van Oorlog bleef na de inlijving nog op het Binnenhof aanwezig. De overige beleidsterreinen vielen vanaf 1810 onder de verschillende departementen in Parijs.
- 87 *Berigt wegens de geconstitueerde magten en ambtenaren residerende in 's-Gravenhage* (Den Haag 1815-1830).
- 88 Krudop van Ruwiell, *De voormalige St. Mariakapel Ten Hove*, 10.
- 89 Jansen, 'Het Stadhoudersk Kwartier', 129-131.
- 90 'Brief van Ziesenis aan de secretaris van Binnenlandse Zaken' (1813), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 676.
- 91 A.W. Engelen, *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte* (Tiel 1882) 272.
- 92 Van Hövell tot Westerflier-Speyart van Woerden, 'Ziesenis', 75.
- 93 N.M. Japikse, 'De paleizen van de leden van het huis Oranje-Nassau van 1813-1815', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 4 (1943) 62-84, aldaar 70, en Koch, *Koning Willem I*, 291.
- 94 'Rapport van de Hofcommissie aan koning Willem I d.d. 16 oktober 1815', NA, toegangnr. 2.08.14.02, Inventaris van het archief van de Hoofdadministrateur der Domeinen, 1814-1818, inv. nr. 86.
- 95 Vgl. Japikse, 'De paleizen van de leden van het huis Oranje-Nassau', 78-79.
- 96 Koch, *Koning Willem I*, 68-69.
- 97 Idem, 291.
- 98 J. Steur, 'Staatssecretarie en kabinet des konings onder Willem I', *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 84 (1969) 88-138.
- 99 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 9-10.
- 100 N.C.F. van Sas, *Onze natuurlijkste bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831* (Groningen 1985) 57-58.
- 101 Zie voor de geschiedenis van het Verenigd Koninkrijk o.a. Els Witte, *Het verloren Koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie, 1828-1850* (Antwerpen 2014) en Karim van Overmeire, *Het verloren vaderland. Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830* (Brussel 2005) 25-29.
- 102 C.A. Tamse en E. Witte, 'Inleiding', in: idem (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk, 1815-1830* (Brussel 1992) 15-20.
- 103 *Programma voor de plegtige inhuldiging, welke plaats zal hebben te Brussel, op donderdag den 21 september 1815* (Brussel 1815).
- 104 *Programma voor de plegtige inhuldiging*, 5-18.
- 105 Liane Ranieri, 'Het gebouw en zijn omgeving', in: Arlette Smolar-Meynart e.a. (red.), *Het paleis van Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis* (Brussel 1991) 270, en Willem Bergé, 'Monumenten in België met betrekking tot Willem I', in: Rijksdienst voor Monumentenzorg, *Jaarboek Monumentenzorg 1993* (Zwolle 1993) 98-100.
- 106 Arlette Smolar-Meynart, 'Van de oorsprong tot Karel V', in: idem e.a. (red.), *Het paleis van Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis* (Brussel 1991) 15-90.

- 107 W.J.C. van Hasselt (red.), *Nederlandse staatsregelingen en grondwetten* (16de druk: Alphen aan den Rijn 1979) 214.
- 108 Van Hasselt, *Nederlandse staatsregelingen en grondwetten*, 214.
- 109 W.J.C. van Hasselt (red.), *Supplement met Herziene Grondwet 1983 bij Nederlandse staatsregelingen en grondwetten* (Alphen aan den Rijn 1983) 12.
- 110 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 36.
- 111 S.J. Fockema Andreae en H. Hardenberg (red.), *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van statenvergadering tot volksvergadering* (Assen 1964) 170-173.
- 112 H. de Schepper, 'De Eerste Kamer in het Verenigd Koninkrijk', in: Bonenkamp en Postma, *Aan deze zijde van het Binnenhof*, 15-16, 23.
- 113 Fockema Andreae, *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*, 172.
- 114 De Schepper, 'De Eerste Kamer in het Verenigd Koninkrijk', 35.
- 115 Zie o.a. Maurits Ebben, 'De Staten-Generaal', 57.
- 116 Fockema Andreae, *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*, 172.
- 117 Voor een vergelijking tussen de indeling van de zaal in 1796 en 1815, zie: *Prent van de opening van de Nationale Vergadering gehouden in Den Haag op 1 maart 1796*, Haags Gemeentearchief, collectie prenten, identificatienr. z.gr. 1139, vervaardiger Govert Kitsen (1797), en *Het interieur van de Tweede Kamer der Staten-Generaal op het Binnenhof*, Haags Gemeentearchief, collectie prenten, identificatienr. kl. B 196, vervaardiger J.E. Marcus naar C. Andriessen (1815).
- 118 Willy van den Steene, *Het Paleis der Natie* (Brussel 1982) 6.
- 119 Ranieri, 'Het gebouw en zijn omgeving', 270-271.
- 120 Bergé, 'Monumenten in België', 112-113.
- 121 Ranieri, 'Het gebouw en zijn omgeving', 272.
- 122 Idem, 273.
- 123 Fockema Andreae, *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*, 189.
- 124 Idem, 189.
- 125 Van Hasselt, *Nederlandse staatsregelingen en grondwetten*, 196.
- 126 *Brief van een heer uit Middelburg*.
- 127 Zie in dit verband onder meer de theorie van literatuurwetenschapper Aleida Assmann over *Gedächtnisorte*. Aleida A. Assmann, 'Das Gedächtnis der Orte', in: A. Assmann en A. Haverkamp, *Stime, Figur. Kritik und Restitution in der Literaturwissenschaft* (Stuttgart/Weimar 1994).
- 128 Assmann noemt in haar artikel behalve Rome ook het voorbeeld van de stad Jeruzalem als een typisch Gedächtnisort, dat tot op heden een sterke aantrekkingskracht uitoefent. Assmann, 'Das Gedächtnis der Orte', 24.
- 129 *Handelingen der Staten-Generaal*, 21 september 1815, 4-6.
- 130 Voor een uitgebreider onderzoek naar de politiek onrustige jaren 1830, zie: Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 297-334.

Hoofdstuk 3

- 1 Een Hagenaar [W.J.A. Jonckbloet], *Physiologie van Den Haag* (Den Haag 1843).
- 2 Digitale bibliotheek voor de Nederlandse Letteren <http://www.dbnl.nl/auteurs>, 'Jonckbloet, W.J.A.'
- 3 Hagenaar, *Physiologie van Den Haag*, 34-35.
- 4 Maartje Janse, *De geest van Jan Salie. Nederland in verval?* (Hilversum 2002) 7, 11-12.
- 5 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 297 e.v.
- 6 Th. de Nijs, 'In een groter geheel. Politiek en openbaar bestuur', in: Th. de Nijs en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland*, III (Hilversum 2003) 7-92.
- 7 Fockema Andreae en Hardenberg, *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*, 172.
- 8 Bert van den Braak, *De Eerste Kamer. Geschiedenis, samenstelling en betekenis, 1815-1995* (Den Haag 1998) 62.
- 9 Zie voor de indelingen van de vergaderzalen van de Eerste en Tweede Kamer de verschillende afbeeldingen en plattegronden in de beeldbank van het Haags gemeentearchief. O.a. *Zitting van de Eerste Kamer in de Trêveszaal*, Haags Gemeentearchief, collectie prenten, identificatienr. kl. B 219, vervaardiger onbekend (1855).
- 10 'Staten-Generaal: Tweede Kamer', *Middelburgsche courant*, 15 mei 1851 en *Interieur van de Tweede Kamer gedurende een vergadering te 's Gravenhage*, Haags Gemeentearchief, collectie prenten, identificatienr. kl. B. 4228, vervaardiger J.M. Schmidt Crans (1860).
- 11 Vergelijk J.H. von Santen, 'Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer? Een raadselachtig probleem', *De negentiende eeuw. Documentatieblad van de Werkgroep 19de eeuw* 26 (2002) 122-142.
- 12 P.G. van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland 1813-1940* (Kampen 1988) 77-80.
- 13 'Vollenhoven, mr. Cornelis', in: P.J. Blok en P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek IX* (Leiden 1933) 1222-1223.
- 14 Diederik Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg. De betekenis van het Torentje en de Trêveszaal in de Nederlandse politiek', in: Smit en Te Velde, *Tussen Torentje en Trêveszaal*, 311.
- 15 Hagenaar, *Physiologie van Den Haag*, 8.
- 16 IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, 115-116.
- 17 'Gevers van Endegeest', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek III* (Leiden 1914) 464-466.
- 18 *Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1849-1850*, 28 december 1849, 53.
- 19 'Rapport van de toestand van de Landsgebouwen op het Plein' (1848), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5296.
- 20 'Grondwet van 1848', in: Van Hasselt, *Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondwetten*, 316.
- 21 Carmen Smits, 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland. Ontwerptekeningen van Johannes Craner, 1848-1866', *Kunstlicht* 20 (1999) 27.
- 22 '[Plein] Plan voor de Hoge Raad en Ministerie van Koloniën en Justitie, ontwerptekening van J. Craner' (1848), NA, toegangnr. 4.RGD, inventaris van het tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers, inv. nr. 529. Zie ook: Smits, 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland', 27-33.

- 23 Ontwerpplannen voor een nieuwe indeling van de Eerste Kamer in de Trêveszaal (1851), NA, toegangnr. 4.WCA, Waterstaat Centraal Archief, Tekeningen, inv. nr. 11776.
- 24 Sprey, 'Het gebouw van de Eerste Kamer', 397.
- 25 'Ontwerptekening voor een nieuw gebouw van de Provinciale Staten van Zuid Holland en de sectiekamers van de Eerste Kamer' (1849), NA, toegangnr. 4.RGD, inventaris van het tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers, inv. nr. 456.
- 26 Ibidem.
- 27 Von der Dunk, *Een Hollands heiligdom*, 165-174.
- 28 Zie onder meer de debatten in de Tweede Kamer over de Staatsbegroting van 1861 en het debatten over de Paleiswet in 1863 en 1865: *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1860-1861*, Staatsbegroting voor 1861, 30 november 1860, *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1863-1864*, 19 oktober 1863 en *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1864-1865*, 6 april 1865.
- 29 De tekeningen van dit ontwerp zijn waarschijnlijk verloren gegaan, maar op basis van de schriftelijke beschrijving die Craner van zijn ontwerp geeft is een goed beeld te krijgen van zijn plannen. 'Ontwerpplan van J. Craner voor de Hoge Raad en Ministeries van Kolonien en Justitie en het Rijksarchief, mei 1850' (1850), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5298. Vergelijk ook: Smits, 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland', 28.
- 30 Smits, 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland', 28-29.
- 31 'Repliek van Van der Kun aan Craner, november 1850' (1850), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5298. Vergelijk ook: Smits, 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland'.
- 32 Smits, 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland', 29.
- 33 Zie Wessel Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 211.
- 34 J.A. Alberdingk Thijm, 'Wandalisme xxiii De Loterijzaal', in: idem, *De Dietsche Warande. Tijdschrift voor Nederlandsche Oudheden en nieuwere kunst en letteren* 5 (1860) 288-289.
- 35 H.E. van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof. Een nationaal monument* (Utrecht 1946) 66-67.
- 36 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1856-1857*, Staatsbegroting voor 1857, 26 mei 1857, 909.
- 37 Zie Jos Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers, 1843-1916* (Amsterdam 2004) 82-85.
- 38 Vergelijk Auke van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst, 1840-1900* (Rotterdam 1997) 40-42, 52-53.
- 39 J.A. Alberdingk Thijm, 'Hollandse bouwkunst. Noord-Hollandsche huizen', *De Gids* 15 (1851) 1, 707.
- 40 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1860-1861*, Staatsbegroting voor 1861, 30 november 1860, 346 en C.H. Peters, 'Enige bladzijden uit de geschiedenis van de Grootte of Hofzaal', *Die Haghe. Bijdragen en Mededeelingen* (1905) 420-421.
- 41 *Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1860-1861*, Staatsbegroting voor 1861, 28 december 1860, 95 en C.H. Peters, 'Enige bladzijden', 420.
- 42 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1860-1861*, Staatsbegroting voor 1861, 30 november 1860, 347.
- 43 Hetty E.M. Berens, *Willem Nicolaas Rose (1801-1877). Stedenbouw, civiele techniek en architectuur* (Rotterdam 2001) 260.

- 44 Idem, 46-47 en Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 214.
- 45 Berens, *Willem Nicolaas Rose*, 260-261, 320.
- 46 'Plattegrond gemaakt voor de vervanging van de gebouwen op het Binnenhof' (1858) NA, toegangnr. 4.RGD, inventaris van het tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers, inv. nr. 457.
- 47 'Bestek en revisietekeningen voor de bouw van de ministeries van Kolonien en Justitie, door W.N.Rose' (1858) NA, toegangnr. 4.RGD, inventaris van het tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers, inv. nr. 458. Voor het Rijksarchief, dat zich in de oorspronkelijke plannen van Craner ook op deze plaats zou vestigen, was inmiddels onderdak gevonden in het voormalig Logement van Amsterdam aan de overzijde van het Plein, zie H. Bruin e.a. (red.), *Van logement tot parlement, 1617-2004. Een nieuw gebruik van het Logement van Amsterdam en het Algemeen Rijksarchief* (Den Haag 2004).
- 48 'De restauratie van het Haagsche Plein, voorheen 's-Graven Kooltuin', *De Nederlandse Spectator*. *Weekblad van den ouden heer Smits*, 20 april 1861, en 'Hoe het denkbeeld is ontstaan tot het ontwerpen van de Hoge Raad' 28 september 1861.
- 49 'De jongste werken van den rijksbouwmeester', *De Nederlandse Spectator*, 20 april 1861.
- 50 Rose verdedigde zijn verbouwing met een zelfgeschreven apologie die het ministerie van Binnenlandse Zaken vervolgens op grote schaal deed uitgeven. W.N. Rose, *Rapport aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken, over de verbouwing van de kap der Grootte Zaal op het Binnenhof te 's-Gravenhage* (Den Haag 1861).
- 51 G. Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 156.
- 52 Carel Vosmaer, 'Het Paleis van Hollands Graven in Den Haag', *De Nederlandse Spectator*, 13 januari 1861.
- 53 Vosmaer, 'Het Paleis van Hollands Graven in Den Haag'.
- 54 Geciteerd in: Hoogewoud, 'Herstel en plannen', 156.
- 55 K. van Berkel, *De stem der wetenschap. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen I* (Amsterdam 2008) 383-386.
- 56 Furnée, 'De toegang tot het Binnenhof', 164.
- 57 Carel Vosmaer, 'De verbouwing van de Grote Zaal', *De Nederlandse Spectator*, 7 september 1861.
- 58 Hoogewoud, 'Herstel en plannen', 160-162.
- 59 'De bangste nacht van de bouwmeester', *De Nederlandse Spectator*, 25 mei 1861.
- 60 Zie o.a. Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 216.
- 61 Ditzelfde gold voor andere toonaangevende liberale tijdschriften. Zo zou *De Gids* gedurende de jaren zestig en zeventig meer en meer aandacht besteden aan de conservering van het nationale verleden door middel van monumentenzorg. Remieg Aerts, *De Letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw. Het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) 390-395.
- 62 Zie o.a. Turpijn, *Mannen van gezag*, 80-82.
- 63 'Brink, Reinier Cornelis Bakhuizen van den', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek VII* (Leiden 1927) 215-216.
- 64 Zie ook Turpijn, *Mannen van gezag*, 81.
- 65 Hoogewoud, 'Herstel en plannen', 156, 161.
- 66 'Beer Poortugael, Diederik Jacobus den', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek IV* (Leiden 1918) 99-100.

- 67 Den Beer Poortugael, *Een belangstellend woord*.
- 68 Rose, *Rapport aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken*, 29.
- 69 Vergelijk Eveline G. Bouwers, *Public Pantheons in Revolutionary Europe. Comparing cultures of remembrance, c. 1790-1840* (Basingstoke en New York 2012).
- 70 Geciteerd in Carel Vosmaer, 'De verbouwing van de Groote Zaal in Den Haag', *De Nederlandse Spectator*, 7 september 1861 en *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1856-1857, 3 december 1856, 307.
- 71 Alberdingk Thijm had eerder dat jaar samen met een groep invloedrijke Amsterdammers, onder wie schrijver Jacob van Lennep en hoogleraar Willem Vrolik, het initiatief genomen tot de oprichting van een 'landelijk Pantheon'. Hoewel dit plan evenals het 'Walhalla' op het Binnenhof geen doorgang zou vinden, zou het wel de aanleiding vormen voor de bouw van het uiteindelijke Rijksmuseum. Zie o.a. Turpijn, *Mannen van gezag*, 82 en *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1862-1863, 26 november 1862, 262.
- 72 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1862-1863, 25 november 1862, 255.
- 73 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1866-1867, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1866, 590.
- 74 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1863-1864, 15 oktober 1863, 37.
- 75 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1863-1864, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1864, memorie van toelichting, 228.
- 76 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1863-1864, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1864, voorlopig verslag van de commissies, 242.
- 77 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1863-1864, 19 oktober 1863, 43-44.
- 78 Met name de Kamerleden De Brauw en Groen van Prinsterer verwezen in hun toespraken verschillende malen naar de Franse Revolutie en de staatkundige ideeën van de Zwitserse filosoof.
- 79 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1863-1864, 19 oktober 1863, 44.
- 80 Idem, 45.
- 81 Idem, 46.
- 82 Idem, 49.
- 83 Idem, 50-51.
- 84 Idem, 53, 55-56.
- 85 Idem, 57.
- 86 Vergelijk Turpijn, *Mannen van gezag*, 84 en Aerts, 'Op gepaste afstand', 36.
- 87 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1863-1864, 19 oktober 1863, 56.
- 88 Idem, 57.
- 89 De verbouwingen der verschillende parlamentsgebouwen waren gereed in respectievelijk de volgende jaren: Paleis der Natie, Brussel (1843), Palacio de las Cortes, Madrid (1850), Palacio de Sao Bento, Lissabon (1867), Palazzo Montecitorio, Rome (1870), Parlamentsgebäude, Wenen (1883), Bundeshaus, Bern (1902), Országház, Boedapest (1904).
- 90 Voor een uitgebreide beschrijving van de architectuur van het Palace of Westminster, zie Cannadine, Riding en Riding, *The Houses of Parliament*.
- 91 Zie o.a. Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 217.
- 92 O.a. Berens, *Willem Nicolaas Rose*, 291 en Turpijn, *Mannen van gezag*, 81-82.

- 93 'Plattegrond, ontwerp-tekening voor de bouw van nieuwe regeringsgebouwen langs de Hofvijver', voorzien van begeleidende correspondentie (1863), NA, toegangnr. 4.RGD, Ministerie van VROM, Rijksgebouwendienst tekeningenarchief, inv. nr. 459.
- 94 Zie: 'Metzelaar, Johan Frederik', in: J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls, *Biografisch Woordenboek Nederland* VI, digitaal te raadplegen op www.biografischportaal.nl (Instituut Nederlandse Geschiedenis), en 'Godefroy', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IX, 294-295.
- 95 'Begroting voor een rondreis langs verschillende Europese hoofdsteden, ondertekend door Thorbecke' (1864), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5312.
- 96 Berens, *Willem Nicolaas Rose*, 41.
- 97 Monica Billfinger, *Das Bundeshaus in Bern* (Bern 2009) 6-7.
- 98 'Declaratie Rose, Metzelaar en Godefroy aan Thorbecke' (1864), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5312.
- 99 Geciteerd in: Berens, *Willem Nicolaas Rose*, 41.
- 100 'Programma voor de bouw van een Paleis voor beide Kamers der Staten-Generaal' (1865), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5313.
- 101 *De Nederlandse Spectator*, 1 april 1865.
- 102 'Afschriften van correspondentie tussen de minister van Buitenlandse Zaken en de ambassades in Frankrijk, Engeland, Zwitserland, Oostenrijk, Italië en Pruisen betreffende het Paleis voor beide Kamers der Staten-Generaal' (1865), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5313.
- 103 'Ontwerp-tekeningen voor de bouw van een nieuw Paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal door J. Craner' (1865), NA, toegangnr. 4.RGD, Ministerie van VROM, Rijksgebouwendienst tekeningenarchief, inv. nr. 460.
- 104 'Eindrapport van Rose, Metzelaar, Godefroy e.a. aan Thorbecke, betreffende de bouw van het Paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal' (1866), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 4299.
- 105 Turpijn, *Mannen van gezag*, 88.
- 106 'Brief van inspecteur Conrad aan Thorbecke, waarin hij zijn zorgen uit over de bouw van het Paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal' (1865), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5313.
- 107 'Brief van Vosmaer aan Thorbecke, waarin hij zijn lidmaatschap van de beoordelingscommissie aanvaardt' (1865), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5313.
- 108 'Eindrapport van Rose, Metzelaar, Godefroy e.a. aan Thorbecke, betreffende de bouw van het Paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal' (1866), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 4299.
- 109 'Ludwig Lange', in: *Allgemeine Deutsche Biographie* XVII (München 1883) 647-648.
- 110 Van de tekeningen die Emil en Ludwig Lange voor het Binnenhof hebben gemaakt is slechts één in Nederland bewaard gebleven. De overige tekeningen zijn te vinden in de beeldbank van het Architekturmuseum der Technischen Universität München (<http://www.architekturmuseum.de/>).

- 111 Op het moment dat bleek dat vader en zoon Lange de opdracht niet zouden binnenslepen, eisten beide architecten een extra vergoeding voor de reeds gemaakte kosten. Toen de regering hierop niet wilde ingaan, volgde een geschil tussen beide partijen, dat uiteindelijk zou resulteren in een terugzending van de aangekochte tekeningen.
- 112 'Ontwerp van de hand van Rose, Godefroy en Metzelaar voor het Paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal' (1866), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 4299.
- 113 'Repliek van de Huishoudelijke Commissie van de Tweede Kamer op het eindrapport' (1866), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 4299.
- 114 'Paleis der Staten-Generaal', *De Nederlandse Spectator*, 14 juli 1866. Aanleiding voor het artikel was de overigens foutieve melding in de Franse dagbladen dat de jonge Parijse architect Jean Louis Pascal (1837-1920) de opdracht voor de bouw had binnengesleept. Wel was Pascal waarschijnlijk de ontwerper van het derde plan dat door de regering was aangekocht.
- 115 'Brief van het Kamerlid Wintgens aan Thorbecke, waarin hij zijn zorgen uit over de bouw van het Paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal' (1865), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 5313.
- 116 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1864-1865*, 6 april 1865, 798.
- 117 Idem, 799.
- 118 Ibidem.
- 119 Idem, 800.
- 120 'Repliek van de architecten Rose, Metzelaar en Godefroy aan de Huishoudelijke Commissie van de Tweede Kamer' (1866), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 4299.
- 121 'Ontwerptekeningen en plattegronden voor de verbouwing van het Binnenhof en voltooiing van de gebouwen op het Plein, door Rose, Metzelaar en Godefroy', (1867) NA, toegangnr. 4.RGD, inventaris van het tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers, inv. nr. 462.
- 122 Ondanks zijn ontslag zou Rose het paleisplan niet loslaten. Hoewel hij als architect reeds uit beeld was, zou hij nog tot in het begin van de jaren zeventig verbeteringen in zijn ontwerpen voor het paleis aanbrengen. Berens, *Willem Nicolaas Rose*, 284-295.
- 123 'Ontwerptekeningen en plattegronden voor de verbouw van het Binnenhof', (1871) NA, toegangnr. 4.RGD, inventaris van het tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers, inv. nr. 463.
- 124 'Mazel', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IV, 954-955.
- 125 'Rapport van de Huishoudelijke Commissie van de Tweede Kamer aan betreffende het Paleis der Staten-Generaal', (1867), NA, toegangnr. 2.04.07, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat, 1814-1877, inv. nr. 4300. Zie ook: Turpijn, *Mannen van gezag*, 89-90.
- 126 In 1882 deed Gugel eveneens een poging de opdracht voor het nieuwe gebouw van de *Reichstag* binnen te halen, waarvoor hij verschillende ontwerpen maakte. 'Gugel', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* III (Leiden 1914) 512-513 en Nederlands Architectuurinstituut (www.nai.nl).

- 127 'Ontwerptekening voor de voorgevel van het Paleis der Staten-Generaal, E.H. Gugel', (1871) NA, toegangnr. 4.RGD, inventaris van het tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers, inv. nr. 464. Vier andere overgebleven tekeningen zijn te vinden in het archief van het Nederlands Architectuurinstituut (www.nai.nl).
- 128 Victor de Stuers, 'Holland op zijn smalst', *De Gids* 37 (1873) III, 320-403.
- 129 De Stuers, 'Holland op zijn smalst'.
- 130 Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 219.
- 131 Aerts, *De Letterheren*, 390-393 en Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Groningen 1992).
- 132 Perry, *Ons fatsoen als natie*, 104.
- 133 Ising, *Het Binnenhof te 's Gravenhage*.
- 134 'Ising, Arnold Leopold Hendrik', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 1 (Leiden 1911) 1196-1196.
- 135 Ising, *Het Binnenhof te 's Gravenhage*. 2. Zie bijgevoegde intekenlijst.
- 136 *Het Binnenhof in vogelvlucht*, Haags Gemeentearchief, collectie prenten, identificatienr. kl. B 5755, vervaardiger Victor de Stuers (1876).
- 137 P.T.E.E. Rosenberg, 'Peters, een gewetensvol historicus', in Van der Peet, *De Rijksbouwmeesters*, 270-271.
- 138 Perry, *Ons fatsoen als natie*, 200-203 en Kelder, *Plein* 2B, 11.
- 139 Nico Randaard, 'In search for a national building style. Administrative architecture in the Netherlands in the second half of the nineteenth century', in: Erik Volkmar Heyen (red.), *Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte* 6 (1994) 254, en Krul, 'Grote gebaren', 222.
- 140 Hoogwoud, 'Herstel en plannen', 166-167.
- 141 Vergelijk Van der Woud, *Waarheid en karakter*, 164-182.
- 142 Perry, *Ons fatsoen als natie*, 128-129, 204.
- 143 Idem, 108.
- 144 Rosenberg, 'Peters', 290.
- 145 Hoogwoud, 'Herstel en plannen', 168-169 en Krul, 'Grote gebaren', 224-225.
- 146 Vergelijk Goodsell, *The American Statehouse* en idem, 'The architecture of parliaments'.

Hoofdstuk 4

- 1 Voor het verslag van de werkzaamheden, zie: Daniel Veegens, *Verslag omtrent het onderzoek naar het aanwezig zijn van grafsteden of andere historische merkwaardigheden in de voormalige hofkapel op het 's Gravenhaagsche Binnenhof* (Den Haag 1879).
- 2 J.R. Krudop van Ruwiell, *De voormalige St. Mariakapel ten hove op het Binnenhof te 's Gravenhage, 1250-1877* (Den Haag 1877).
- 3 Heijnenbrok en Steenmeijer, 'Een kwestie van integratie', 239.
- 4 Van Gelder, *Het Haagse Binnenhof*, 78 en Moerman, *Op en om het historisch Binnenhof*, 46.
- 5 Heijnenbrok en Steenmeijer, 'Een kwestie van integratie', 232 en 243.
- 6 Zie Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 299-325.

- 7 J.Th.J. van den Berg en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam 2013) 416.
- 8 Plattegrond van de eerste verdieping Binnenhofcomplex (1870) NA, toegangnr. 4.WCA, Waterstaat Centraal Archief, Tekeningen, inv. nr. 21196.
- 9 Kelder, *Plein 2B*, 10.
- 10 *Het Binnenhof in vogelvlucht*. Ontwerptekening door Victor de Stuers (1876), Haags Gemeentearchief, collectie prenten, id. nr. kl. B 5755, en Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden tot ministerie van Algemene Zaken*, 127.
- 11 De totale kosten van de verbouwing bedroegen 'slechts' 111.774 gulden. Zie: 'De Hofkapel', *De Standaard*, 20 mei 1880.
- 12 Heijenbrok en Steenmeijer, 'Een kwestie van integratie', 244 en Hoogwoud, 'Herstel en plannen', 168-169.
- 13 Veegens, *Verslag omtrent het onderzoek naar het aanwezig zijn van grafsteden*, 70-87.
- 14 Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 224.
- 15 Zie bijvoorbeeld voor een uitgebreide beschouwing van het project: 'Brieven uit de Hofstad', *Soerabaiasch Handelsblad*, 15 juli 1879.
- 16 Geciteerd in o.a. *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 26 maart 1879.
- 17 'Haagsche brieven', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 10 juni 1879.
- 18 Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 225.
- 19 Geciteerd in 'Staatsbegroting Waterstaat, Handel en Nijverheid', *De Tijd*, 27 november 1879.
- 20 Zie o.a. 'Een visioen: het nieuwe 's-Gravenhage', *De Java-bode, nieuws-, handels- en advertentieblad voor Nederlandsch-Indië*, 27 maart 1879 en 'Haagse Kroniek', *Algemeen Handelsblad*, 5 februari 1879.
- 21 Zie voor een aantal van hun ontwerpen: *Verbouwing en uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Toelichting der ingezonden ontwerpen naar aanleiding der uitnodiging van Z.E. den minister van Waterstaat* (Den Haag 1921).
- 22 De enige kritiek op het project richtte zich op de prijs waarvoor de overheid de kapel van de parochie had overgenomen. Volgens sommigen was de kapel namelijk reeds eigendom van de staat en had de rooms-katholieke kerk het gebouw enkel te leen gehad. De betaling van een bedrag van 55.000 gulden was in hun ogen dan ook niet nodig geweest. Krudop van Ruwiell, *De voormalige St. Mariakapel ten hove op het Binnenhof*, 7.
- 23 Krudop van Ruwiell, *De voormalige St. Mariakapel ten hove op het Binnenhof*.
- 24 Furnée, 'De toegang tot het Binnenhof', 161-162.
- 25 Peters, *De Landsgebouwen*, 68-76 en Turpijn, 'Onder ministers', in: Smit en Te Velde, *Tussen Torentje en Trêveszaal*, 186.
- 26 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1912-1913*, 21 november 1912.
- 27 Zie bijvoorbeeld: 'Thorbecke-Davonport', *Soerabaiasch Handelsblad*, 14 december 1865 of 'Het nieuwe ministerie', *Het nieuws van den dag*, 12 januari 1871.
- 28 Spotprent van een twijfelende minister Heemskerk, zittend voor het Torentje op het Binnenhof. Vervaardiger onbekend (1877), Haags Gemeentearchief, collectie prenten, id. nr. kl. B 4321. Zie ook: Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 314-315.
- 29 'Niet zeer benijdenswaardige positie', *De Standaard*, 30 september 1885.
- 30 'De Beaufort en het Torentje', *De Standaard*, 24 april 1889.

- 31 Hoogwoud, 'Herstel en plannen', 168-169.
- 32 Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 226-227.
- 33 Peters, 'Enige bladzijden uit de geschiedenis van de Groote of Hofzaal', 421.
- 34 'Residentie nieuws', *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 20 september 1868, 'Het Scherpschutters-concours', *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 25 september 1868, en Furnée, 'De toegang tot het Binnenhof', 177-178.
- 35 'Het Internationale Statistisch Congres', *De Noord-Brabanter, staat- en letterkundig dagblad*, 15 september 1869 en 'Haagse kroniek', *Algemeen Handelsblad*, 4 juli 1871.
- 36 'Haagse kroniek', *Algemeen Handelsblad*, 7 juli 1871.
- 37 'Het scherm [...] is heden weggevallen', *De Standaard*, 24 april 1880.
- 38 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1888-1889*, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1889, 7.
- 39 Staatsbegroting voor het dienstjaar 1889, 8.
- 40 Zie voor de samenstelling van de commissie: D.E.C. Knuttel e.a., *Beschrijving van de grafelijke zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage* (Den Haag 1907).
- 41 Cuypers maakte aanvankelijk geen deel uit van de Commissie van Advies, maar werd in 1897 na protest van De Stuers alsnog toegevoegd. Aantekeningen en nota's van Victor de Stuers inzake de verbouwing van de Grafelijke Zalen Zalen (1898-1902) NA, toegangnr. 2.04.13, Binnenlandse Zaken, Kunsten en Wetenschappen, inv. nr. 951, en Knuttel e.a., *Beschrijving van de grafelijke zalen*, 8.
- 42 Rapport van de Commissie van Advies inzake de Grafelijke Zalen (1898-1902), NA, toegangnr. 2.04.13, Binnenlandse Zaken, Kunsten en Wetenschappen, inv. nr. 951.
- 43 Peters, *De Landsgebouwen*, Hoogwoud, 'Herstel en plannen', 171 en Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 251.
- 44 De gehele verbouwing van de grafelijke zalen werd uitvoerig door Peters op foto's vastgelegd. Zie voor een impressie de fotocollectie van het Haags gemeentearchief en Knuttel e.a., *Beschrijving van de grafelijke zalen*.
- 45 'Begroting van Justitie, 1895', *Algemeen Handelsblad*, 25 november 1894 en 'De arrondissementsrechtbank te 's-Gravenhage', *De Tijd*, 20 februari 1896.
- 46 J. Huisman, *Eerherstel voor een feestzaal. De hernieuwde Ridderzaal* (Den Haag 2006) 18-21.
- 47 'In de Ridderzaal', *De Tijd*, 21 september 1904.
- 48 'De opening der Kamers', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 21 september 1904.
- 49 Geciteerd in: 'De Ridderzaal', *Nieuw Tilburgsche Courant*, 9 oktober 1897.
- 50 'De opening der zitting van de Staten-Generaal', *Leeuwarder Courant*, 21 september 1904.
- 51 Geciteerd in: A.J.P.H. van Cruyningen, *Prinsjesdag. Een geschiedenis van de plechtige ontmoeting tussen Koning en Staten-Generaal* (Kampen 1999) 46.
- 52 Hoogwoud, 'Herstel en plannen', 172.
- 53 Van Baalen en Ramakers, 'Prinsjesdag', 33-34.
- 54 Huisman, *Eerherstel voor een feestzaal*, 23.
- 55 Van Osta, *Het theater van de Staat*, 83-84.
- 56 Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, 38 en 40.
- 57 Van Baalen en Ramakers, 'Prinsjesdag', 33.
- 58 'Prinsjesdag', *Algemeen Handelsblad*, 19 september 1893.

- 59 Geciteerd in: Furnée, 'De toegang tot het Binnenhof', 167.
- 60 'Uit de Residentie', *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 16 oktober 1882, en Furnée, 'De toegang tot het Binnenhof', 168.
- 61 'Een aanrijding voorkomen', *Het Nieuws van den dag*, 17 januari 1917, en 'De Koningin in gevaar', *Bataviaasch nieuwsblad*, 17 januari 1917.
- 62 Vergelijk: Turpijn, *Mannen van Gezagen* Tanja, *Goede Politiek*.
- 63 'Uit de Residentie', *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 31 mei 1879.
- 64 'Parlementaire kroniek', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 24 december 1888.
- 65 'Van 't Haagsche Binnenhof', *Het Nieuws van den dag*, 24 januari 1883.
- 66 Huub Wijfjes, 'Haagse kringen, Haagse vormen. Stijlverandering in politieke journalistiek', in: J. Bardeel e.a. (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002) 20.
- 67 Wijfjes, 'Haagse kringen, Haagse vormen', 21-22.
- 68 F.C.J. Netscher, *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam 1889), F.C.J. Netscher, *Uit ons parlement. Portretten en schetsen uit de Eerste- en Tweede Kamer* (Amsterdam 1890), Castor et Pollux, *In de Tweede Kamer. Portretten door Castor et Pollux* (Sneek 1881).
- 69 Augur (pseudoniem J.E. van der Wielen), *Van het Haagsche Binnenhof* (Amsterdam 1901) 42 en 86.
- 70 Zie o.a. Wouter Klem, 'Van krantenventen tot massademonstratie. De stemrechtstrijd in Den Haag, 1880-1887', in: *Die Haghe. Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe* (2014) 96-123, en Jolijn Groothuizen, 'Tot hier en niet verder. De kiesrechtbetoging van 1885', *De Negentiende Eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19de eeuw* 35 (2011) 119-139.
- 71 'De weesmeisjes bij de opening der Staten-Generaal', *Java-bode*, 30 oktober 1883.
- 72 'De betooging', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 29 september 1885 en Groothuizen, 'Tot hier en niet verder', 119-139.
- 73 Furnée, 'De toegang tot het Binnenhof', 184.
- 74 N. Japikse, *Waardeering voor Johan de Witt. Rede ter gelegenheid van de onthulling van het standbeeld voor Johan de Witt, 12 juni 1918* (Den Haag 1918).
- 75 C.H. Slechte, 'Een Haagse "standbeeldquaestie". Waarom het standbeeld van Thorbecke niet in Den Haag mocht komen', in: *Die Haghe. Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe* (1982) 9-24.
- 76 'De nieuwe verrassing op het Binnenhof: onder het motto Psalm LXX, 5,6.', *De Nederlandse Spectator. Weekblad van den ouden heer Smits*, 20 december 1885.
- 77 'Kunsten en Letteren', *Algemeen Handelsblad*, 21 september 1885 en 'Gemengd nieuws', *De Standaard*, 9 december 1885.
- 78 Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 137-139.
- 79 Smit, 'Plaatsen van macht en eenheid', 314. Er bestaat één foto van het kabinet-Kuyper dat vergadert in de Trêveszaal (1901). Deze is terug te vinden in het Haags gemeentearchief, collectie foto's, identificatiernr. 1.50036.
- 80 J.C. Rullmann, *Abraham Kuyper. Een levensschets* (Kampen 1928) 192.
- 81 Van der Maar, 'Tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid', 333.
- 82 Heijenbrok en Steenmeijer, 'Een kwestie van integratie', 250.
- 83 Bolten, 'Interieur van betekenis', 136-147.

- 84 Krul, 'Grote gebaren en een compromis', 228-231.
- 85 Idem, 232.
- 86 H.E. van Gelder, *Een nationaal monument in gevaar* en Perry, *Ons fatsoen als natie*, 291.
- 87 Sprey, 'Het gebouw van de Eerste Kamer', 401 en G.T. Campagne, *Van Logement van Heren van Rotterdam tot Departement van Defensie* (Emmen 1964).
- 88 Stal, 'Ruimtelijke ontwikkeling', 36.
- 89 Vergelijk het proefschrift van Henk te Velde: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef*.
- 90 'Betooging te 's-Gravenhage', *Tilburgsche Courant*, 16 februari 1917, 'Straatbetooging te 's-Gravenhage', *Algemeen Handelsblad*, 16 februari 1917, 'De roerigheid in den Haag', *Leeuwarder Courant*, 7 juli 1917.
- 91 'Het vrouwenkiesrecht op de planken', *De Standaard*, 21 oktober 1916.
- 92 'Hulde aan H.M. de Koningin', *Algemeen Handelsblad*, 19 november 1918.
- 93 Voor een indruk van de monumentale plafonds uit het stadhoudelijk kwartier, zie de collectie van het Rijksmuseum *Plafond met voorstellingen van de Ochtend en de Avond van de hand van Theodoor van der Schuer*, ca. 1666-1695 <http://www.rijksmuseum.nl> (Rijksmuseum Amsterdam), en Sprey, 'Het gebouw van de Eerste Kamer', 400.
- 94 Idem, 401.
- 95 'Verbouwing Eerste Kamer-gebouw', *De Tijd*, 19 augustus 1913.
- 96 Sprey, 'Het gebouw van de Eerste Kamer', 401-402.
- 97 Zie bijvoorbeeld de verwijzing naar de wet in het verslag van het afdelingsonderzoek naar de verbinding van de Zuid-Willemsvaart met de Mark en de Amer. *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1904-1905*, Bijlagen 110. 5.
- 98 Erie Tanja, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer* (Amsterdam 2011) 124-126 en 'Historische stijl', *De Tijd*, 21 november 1894.
- 99 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1906-1906*, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1907, Bijlagen A1.
- 100 Ibidem.
- 101 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1908-1909*, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1909, Bijlagen A, 1xde hoofdstuk, 8, en Tanja, *Goede politiek*.
- 102 'Verplaatsing departementen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 maart 1907.
- 103 'Verbouwing en uitbreiding van het Tweede Kamer-gebouw', *Het Nieuws van den Dag*, 21 juni 1909.
- 104 'Uitbreiding gebouw Tweede Kamer', *Algemeen Handelsblad*, 24 juni 1909.
- 105 *Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1911-1912*, 1 december 1911.
- 106 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1912-1913*, 21 november 1912.
- 107 Zie ook Aerts, 'Op gepaste afstand'.
- 108 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1913-1914*, 26 maart 1914.
- 109 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1916-1917*, 15 mei 1917.
- 110 'Programma van eischen voor de verbouwing en uitbreiding van het gebouw der Tweede Kamer der Staten-Generaal', in: *Verbouwing en uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Den Haag 1921) 48.
- 111 'De eerste vrouw in ons parlement', *De Telegraaf*, 8 november 1938.
- 112 'Programma van eischen', 45-46.
- 113 *Ontwerpen voor de verbouwing en uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer der*

- Staten-Generaal, ingezonden naar aanleiding der uitnodiging door Z.E. den Minister van Waterstaat* (Den Haag 1921).
- 114 'Programma van eischen', 45.
- 115 'Uittreksel uit het rapport omtrent de toetsing van de ingekomen ontwerpen, zoowel naar de eischen van het bouwprogramma, als aan den opgegeven kubieken inhoud', in: *Verbouwing en uitbreiding*, 50-55.
- 116 *Ontwerpen voor de verbouwing*, 3-41, 'Uittreksel uit het rapport', 52-55, en 'De ontwerpen voor een nieuw gebouw voor de Tweede Kamer', *De Telegraaf*, 14 juli 1921.
- 117 In feite waren de tekeningen van de hand van Knuttels assistenten, de latere rijksbouwmeester Gustav Cornelis Bremer en de architect J.R. Prent. Zij vervaardigden het ontwerp uit naam van Knuttel, die zelf al jaren niet meer ontwierp. Zie G.H.P. Steenmeijer, 'Landsgebouwen Tweede District, behoedzaam vernieuwend', in: Van der Peet en Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters*, 437.
- 118 Zie de verschillende bouwtekeningen en plattegronden in: *Ontwerp voor de verbouwing en uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer der Staten-Generaal : 19 platen met toelichting* (Den Haag 1921) en Steenmeijer, 'Landsgebouwen Tweede District', 437-450.
- 119 O.a. 'Tentoonstelling ontwerpen Tweede Kamergebouw', *De Tijd*, 14 juli 1921, 'Verbouwing gebouw Tweede Kamer', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 14 juli 1921, 'De verbouwing en uitbreiding van het gebouw der Tweede Kamer', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 16 juli 1921, 'Bouwkunst en Vriendschap en het nieuwe Tweede Kamergebouw', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 26 juli 1921.
- 120 *Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1921-1922*, 23 maart 1922 en 'De verbouwing voor den Raad van State', *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, 25 maart 1922.
- 121 *Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1921-1922*, 23 maart 1922.
- 122 Ibidem.
- 123 Tonny Michels, *Afscheid van een tijdperk* (Den Haag 1992) 18 en 23.
- 124 'De verbouwing van de Tweede Kamer', *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 augustus 1922 en 'Geluidsversterkingsinstallatie in de Tweede Kamer', *Limburgsch Dagblad*, 21 februari 1938.
- 125 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1923-1924*, Aanhangsel Tweede Kamer 1923-1924 nummer 165.
- 126 G.J.M. Verheggen en C.J. van der Peet, 'Bremer, op zoek naar een bezielde vormgeving', in: Van der Peet en Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters*, 497-499.
- 127 Chris Nigten, 'Den Haag als nationaal en internationaal centrum', in: De Nijs, *Den Haag. Geschiedenis van de stad*. III, 112-115.
- 128 'Rondom het Binnenhof: het congres baadt', *De Tijd*, 14 augustus 1929.
- 129 'Esperanto-congres', *Algemeen Handelsblad*, 9-8-1920, 'Fédération internationale Pharmaceutique', *De Tijd*, 16 augustus 1927, 'Achtste internationale tuberculose-congres', *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 februari 1932.
- 130 'Vijfde internationale schaakcongres', *Algemeen Handelsblad*, 20 mei 1928.
- 131 A.M. Donner, 'De opkomst van het ambt van minister-president', in: W. van Drimmelen e.a. (red.), *Voor de eenheid van beleid. Beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken* (Den Haag 1987) 30.

- 132 Vergelijk: Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 140-142.
 133 Donner, 'De opkomst van het ambt van minister-president', 30-31.
 134 D.P.M. Graswinckel en H. Hardenberg, *Het paleis Kneuterdijk in het loop der eeuwen* (Den Haag 1971) 53-54.

Hoofdstuk 5

- 1 Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, 'Een ongewone tijd. Binnenhof 19 in de oorlogsdagen', in: Smit en Te Velde, *Tussen Torentje en Trêveszaal*, 255.
- 2 Von Frijtag, 'Een ongewone tijd', 259.
- 3 Voor een impressie van deze en andere manifestaties, zie de beeldbank van het Haags Gemeentearchief. <http://www.haagsebeeldbank.nl/>, 'Binnenhof Tweede Wereldoorlog'.
- 4 Von Frijtag, 'Een ongewone tijd', 263-265.
- 5 Interview met de heer F. van Oenen, oud-hoofdadministrateur van de Raad van State en woonachtig op het Binnenhof van 1924-1956, Den Haag 7 september 2011.
- 6 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1945-1946*, 25 september 1945.
- 7 Interview met de heer F. van Oenen, oud-medewerker van de Raad van State, Den Haag 7 september 2011.
- 8 Marieke Kuipers, *Ministeries. Categorieaal onderzoek wederopbouw, 1940-1965*. Publicatie in opdracht van het Projectteam Wederopbouw van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (Zeist 2006) 50.
- 9 De Erelijst der Gevallenen zou onthuld worden in 1960, het monument ter herinnering aan de censuur in 1967 en de plaquette voor slachtoffers van het Englandspiel pas in 1980.
- 10 N. Cramer, 'Algemene Zaken in de parlementaire geschiedenis', in: W. van Drimmelen e.a. (red.), *Voor de eenheid van beleid: beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken* (Den Haag 1987) 40-42.
- 11 Cramer, 'Algemene Zaken in de parlementaire geschiedenis', 43.
- 12 Kuipers, *Ministeries*, 50-51.
- 13 Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 145-146.
- 14 Cramer, 'Algemene Zaken in de parlementaire geschiedenis', 43.
- 15 Idem, 43-44.
- 16 Nota inzake de huisvesting kabinet minister-president, NA, toegangnr. 2.03.01 Ministeries voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 5, stukken betreffende de huisvesting van de minister-president.
- 17 Nota inzake de huisvesting kabinet minister-president.
- 18 Diederik Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg. De betekenis van het Torentje en de Trêveszaal in de Nederlandse politiek', in: Smit en Te Velde (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal*, 316.
- 19 Diederik Smit en Henk te Velde, 'De huiskamer van de macht. De premiers over hun werkplek en werkomgeving', in: idem (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal*, 353.
- 20 Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 313.
- 21 Speech ter gelegenheid van het staatsdiner van de Britse vorstin in de Trêveszaal (1958),

- NA, toegangnr. 2.03.01 Ministeries voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 128, stukken betreffende de geschiedenis van de Trêveszaal.
- 22 Voor een impressie van deze bijeenkomsten zie de beeldbank van het Nationaal Archief: <http://beeldbank.nationaalarchief.nl/> 'Trêveszaal'.
- 23 'Notulen ministerraad 18-6-1951', NA, toegangnr. 2.03.01 Ministeries voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 5079.
- 24 'Nota voor de minister-president, betreffende de zaal van de ministerraad, 11-11-1950', NA, toegangnr. 2.03.01, Ministerie Ministeries voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 5079.
- 25 'Sorghvliet', *De Tijd*, 20 april 1940.
- 26 'Er dreigt verkaveling van park Zorgvliet', *De Telegraaf*, 12 juli 1952; 'Sorghvliet open', *De Telegraaf*, 18 mei 1957; 'Het Catshuis verkocht', *De Telegraaf*, 13 december 1961.
- 27 Kuipers, *Ministeries*, 50.
- 28 'Ambtswoning minister-president gereed', *De Tijd*, 25 februari 1964. Voor beelden van de overdracht en het betreffende citaat, zie het polygoonjournaal van 22 februari 1964 <http://www.beeldengeluid.nl> 'Marijnen'.
- 29 W.M. Dudok, *Twee herbowplannen voor 's-Gravenhage* (Den Haag 1946) en Kuipers, *Ministeries*, 76.
- 30 Dudok, *Twee herbowplannen*, 5.
- 31 Idem, 11.
- 32 Kuipers, *Ministeries*, 57.
- 33 Idem, 81.
- 34 E. Habben Jansen, 'De Kortenhorstvleugel', in: J. Alberts, E. Habben Jansen en D. Smit, *Het Haagse Binnenhof. Acht Eeuwen centrum van de macht* (Den Haag 2013) 87.
- 35 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1958-1959*, 24 maart 1959.
- 36 *Naar een nieuw huis voor de Tweede Kamer*. Uitgave van de afdeling voorlichting en public relations van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Den Haag 1984) 13.
- 37 Teun Lagas, 'De architect kan de Kamerleden verder ook niet helpen. Waarom huisvest de Kamer de leden niet weer door elkaar', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008* (Nijmegen/Amsterdam 2008) 95.
- 38 *Naar een nieuw huis voor de Tweede Kamer*, 8-9.
- 39 Wijfjes, *Haagse kringen, Haagse vormen*, 24.
- 40 Idem, 26 en M. Prenger, 'Uitglijden over de beeldbuis. Nederlandse politici op de televisie in de jaren vijftig en zestig', *Jaarboek Mediageschiedenis* 5 (1993) 213-214.
- 41 Max de Bok e.a. (red.), *45 jaar Nieuwspoort. Het vrije woord/Vandaag over morgen* (Den Haag 2007).
- 42 De Bok, *45 jaar Nieuwspoort*.
- 43 Smit en Te Velde, 'De huiskamer van de macht', 357.
- 44 'Parlement naar Amsterdam?', *Nederlands Dagblad*, 20 november 1969.
- 45 'Mr. Van Thiel smeekt om verbetering huisvesting voor Kamer', *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 januari 1969.
- 46 Ibidem.

- 47 Zie o.a. Carla Hoetink en Erie Tanja, 'Een moeilijk te analyseren, onvervangbare sfeer', in: Van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008*, 81.
- 48 De zes betreffende Kamerleden waren Frans Andriessen (KVP), Anneke Goudsmit (D'66), Garnt Kieft (ARP), Henk Koning (VVD), Ad Oele (PvdA) en Arnold Tilanus (CHU). Ruud Brouwers, *De volksvertegenwoordiging en het architectenvolk. Prijsvraag uitbreiding Tweede Kamer: een wedstrijd die voortijdig eindigde* (Den Haag 1978) 11.
- 49 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1971-1972*, bijlage 11107, nr. 1, d.d. 21 januari 1971.
- 50 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1971-1972*, bijlage 11107, nr. 2, d.d. 26 april 1972.
- 51 Ibidem.
- 52 Ibidem.
- 53 Lagas, 'De architect kan de Kamerleden verder ook niet helpen', 92.
- 54 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1971-1972*, bijlage 11107, nr. 2, d.d. 26 april 1972.
- 55 Ibidem.
- 56 Zie hoofdstuk 4, paragraaf 5.
- 57 Zie o.a. 'Kamer wil crèche en trimzaaltje', *Het Vrije Volk*, 27 april 1972 en 'Commissierapport over eisen aan parlamentsgebouw', *De Telegraaf*, 27 april 1972.
- 58 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1974-1975*, bijlage 11107, nr. 4, d.d. 25 mei 1974.
- 59 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1974-1975*, bijlage 11107, nr. 7, d.d. 1 september 1975.
- 60 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1975-1976*, 31 maart 1976.
- 61 Ibidem.
- 62 Ibidem.
- 63 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1975-1976*, 31 maart 1976.
- 64 Ibidem.
- 65 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1975-1976*, 6 april 1976.
- 66 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1974-1975*, bijlage 11107, nr. 20, d.d. 1 februari 1977.
- 67 Brouwers, *De volksvertegenwoordiging en het architectenvolk*, 9.
- 68 *Oriëntatiedag uitbreiding Tweede Kamer: verslag van de ontvangst van deelnemers aan de prijsvraag op 19 augustus 1977 in het gebouw van de Tweede Kamer*. Uitgave van de afdeling voorlichting en public relations van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Den Haag 1977).
- 69 Zie o.a. Rutten, *Nieuwbouw Tweede Kamer*, 20.
- 70 Ruud Brouwers, *Een bouwspel van woorden* (Den Haag 1982) 11.
- 71 'Nieuwbouw Tweede Kamer: tegen de 120 inzendingen', *Nederlands Dagblad*, 11 maart 1978.
- 72 Brouwers, *De volksvertegenwoordiging en het architectenvolk*, 42-45.
- 73 'De keuze voor een nieuw Kamergebouw', *NRC Handelsblad*, 5 augustus 1978.
- 74 Geciteerd in: Brouwers, *Een bouwspel van woorden*, 14-15.
- 75 Idem, 15.

- 76 Idem, 19.
- 77 Tjeerd Dijkstra, *Meervoudige opdracht voor de verbouwing en uitbreiding van de gebouwen van de Tweede Kamer: keuze-advies* (Den Haag 1980).
- 78 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1978-1979, 13 juni 1979.
- 79 Waarschijnlijk doelde De Beer hier ofwel op de ondertekening van de Acte van Verlatin-
ghe in 1581 of op de Grote Vergadering van 1651. Bij beide gelegenheden waren de Staten
van Holland immers voor korte tijd in de Ridderzaal bijeen.
- 80 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1978-1979, 14 juni 1979.
- 81 Ibidem.
- 82 Geciteerd in: Brouwers, *Een bouwsel van woorden*, 31.
- 83 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1978-1979, 14 juni 1979.
- 84 Brouwers, *Een bouwsel van woorden*, 97.
- 85 Geciteerd in: Idem, 100.
- 86 Rutten, *Nieuwbouw Tweede Kamer*, 22.
- 87 Naast de verwachte uitbreiding naar 225 leden waren ook de eisen omtrent de meeste
voorzieningen voor Kamerleden (trimzaaltje, hotel, zwembad, parkeergarage etc.) in-
middels sterk afgezwakt. Voornamelijk met het oog op kostenbesparing.
- 88 'Wiegel tegen nieuwe zaal voor Kamer', *Haagse Courant*, 19 juni 1981.
- 89 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1980-1981, 13 juni 1981.
- 90 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1980-1981, 13 juni 1981.
- 91 'Geen Dolmanzaal', *Haagsche Courant*, 19 juni 1981.
- 92 'De keuze voor een nieuw Kamergebouw', *NRC Handelsblad*, 6 maart 1980.
- 93 'Een leven in dienst van de Haagse cultuur', *Trouw*, 19 november 2004.
- 94 *Naar een nieuw huis voor de Tweede Kamer*, 14-15.
- 95 Idem, 16-17.
- 96 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1982-1983, 3 november 1982.
- 97 Ibidem.
- 98 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1982-1983, 30 november 1982.
- 99 'Den Haag akkoord met nieuwbouw Tweede Kamer', *De Telegraaf*, 11 augustus 1983 en
P.E. Spijkerman e.a. (red.), *Tweede Kamer: van doolhof naar eenheid* (Den Haag 1996)
53.
- 100 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1983-1984, bijlage 11107, nr. 53,
d.d. 1 juli 1983.
- 101 Spijkerman, *Tweede Kamer: van doolhof naar eenheid*, 54-55.
- 102 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1986-1987, bijlage 11107, nr. 65,
d.d. 7 januari 1987.
- 103 Lagas, 'De architect kan de Kamerleden verder ook niet helpen', 93.
- 104 *Naar een nieuw huis voor de Tweede Kamer*, 15-16.
- 105 Idem, 17-18 en E. Habben Jansen, 'De Statenpassage', in: Alberts, Habben Jansen en Smit,
Het Haagse Binnenhof, 89.
- 106 Spijkerman, *Tweede Kamer: van doolhof naar eenheid*, 51-55.
- 107 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1982-1983, 3 november 1982.
- 108 Habben Jansen, 'De Statenpassage', 89. Voor meer informatie over de inrichting en
kunstuitingen in het gebouw van de Tweede Kamer, zie: Rutten, *Nieuwbouw Tweede Ka-
mer*, 18-20.

- 109 'De Tweede Kamer had theaterler gekund', *Trouw*, 7 juni 2008.
- 110 E. Habben Jansen, 'De plenaire zaal', in: Alberts, Habben Jansen en Smit, *Het Haagse Binnenhof*, 91.
- 111 Voor een uitvoeriger analyse van de problematiek omtrent het monument voor de democratie, zie de ongepubliceerde masterscriptie 'De afwezigheid van poeha, dat functioneel zijn zonder franje' van Renier van de Giessen, Radboud Universiteit Nijmegen, 2009.
- 112 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1990-1991*, bijlage 11107, nr. 87, d.d. 24 januari 1991.
- 113 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1990-1991*, 29 mei 1991.
- 114 'Daglicht taboe in nieuwe Kamer', *Trouw*, 27 maart 1991.
- 115 *Officiële naamgeving vergaderzalen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 3 maart 1981*. Uitgave van de afdeling voorlichting en public relations van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Den Haag 1981).
- 116 Voor een uitvoeriger analyse van de problematiek omtrent de naamgeving van de verschillende zalen, zie de ongepubliceerde masterscriptie 'De afwezigheid van poeha, dat functioneel zijn zonder franje' van Renier van de Giessen, Radboud Universiteit Nijmegen, 2009.
- 117 O.a. 'Tweede Kamer Klompé-zaal rijker', *De Telegraaf*, 30 augustus 1984, *Officiële naamgeving vergaderzalen Tweede Kamer der Staten-Generaal* en E. Habben Jansen, 'De commissiezalen', in: Alberts, Habben Jansen en Smit, *Het Haagse Binnenhof*, 93.
- 118 O.a. 'M. Bakkerzaal: bizarre blunder', *NRC Handelsblad*, 20 augustus 1991, 'Groeiend protest tegen vernoeming M. Bakkerzaal', *NRC Handelsblad*, 12 februari 1992 en 'CPN betaald vanuit Moskou volgens BVD', *De Telegraaf*, 5 maart 1992.
- 119 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1982-1983*, 3 november 1982.
- 120 'Stemerdink wil groene bankjes', *Nieuwsblad van het Noorden*, 30-12-1991.
- 121 O.a. 'Het conservatisme van Stemerdink', *Leeuwarder Courant*, 6-12-1991.
- 122 'Deetman ziet niks in actie Stemerdink om behoud Grote Vergaderzaal', *De Telegraaf*, 7 januari 1992 en 'Deetman laconiek over actie "Red de vergaderzaal"', *Trouw*, 7 januari 1992.
- 123 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1991-1992*, 27 februari 1992.
- 124 'Oude ruimte Tweede Kamer in toekomst zonder bankjes', *Leeuwarder Courant*, 28 februari 1992.
- 125 Spijkerman, *Tweede Kamer: van doolhof naar eenheid*, 51-52.
- 126 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1991-1992*, 28 april 1992.
- 127 Ibidem.
- 128 Ibidem.
- 129 Nota inzake de huisvesting kabinet minister-president, NA, toegangnr. 2.03.01. Ministeries voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 5, stukken betreffende de huisvesting van de minister-president.
- 130 Smit en Te Velde, 'De huiskamer van de macht', 353.
- 131 Ibidem.
- 132 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1978-1979*, 13 juni 1979.
- 133 Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 320.

- 134 Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden* en 'Er wordt weer geregeerd vanuit Binnenhof 20', *Haagsche Courant*, 12 juli 1980.
- 135 Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 321.
- 136 Verzoek van Hans Wiegel om het Torentje in te richten als werkkamer van de vicepremier, NA, toegang. nr. 2.03.01, Ministeries voor Algemene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 9795.
- 137 Smit en Te Velde, 'De huiskamer van de macht', 360.
- 138 A. Joustra en E. van Venetië, *De geheimen van het Torentje. Praktische gids voor het premierschap* (Amsterdam 1993) 10-11.
- 139 R.G. Mazel, 'Het Torentje. De symboolfunctie van een eeuwenoud pandje', *Vizier. Personeelsblad van het Departement van Algemene Zaken* 237, 4.
- 140 Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 322-322.
- 141 Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 172-177.
- 142 Idem, 42-43.
- 143 Joustra en Van Venetië, *De geheimen van het Torentje*, 11.
- 144 De metafoor van de 'kaasstolp' werd voor het eerst in de jaren zeventig gebruikt door parlementair commentator, hoogleraar en oud-senator Joop van den Berg en kreeg opnieuw landelijke bekendheid na de voor de 'paarse' coalitiepartijen desastreus verlopen Tweede Kamerverkiezingen van 2002 en het fameuze PvdA-rapport 'De kaasstolp aan diggelen', dat als een reactie op de verkiezingsuitslag werd geschreven.
- 145 Smit en Te Velde, 'De huiskamer van de macht', 357.
- 146 'Bezetting ministerie verbijstert Den Haag', *De Telegraaf*, 14 maart 1978.
- 147 Lagas, 'De architect kan de Kamerleden verder ook niet helpen', 92.
- 148 'De Tweede Kamer had theaterler gekund', *Trouw*, 7 juni 2008.
- 149 Smit, 'Plaatsen van bestuur en overleg', 323 en Smit en Te Velde, 'De huiskamer van de macht', 369.
- 150 'De Tweede Kamer had theaterler gekund', *Trouw*, 7 juni 2008.
- 151 Bezochten eind jaren negentig nog circa 70.000 mensen de gebouwen op het Binnenhof, na 2002 daalde dit aantal tot een kleine 50.000. Zie ook noot 156.
- 152 'Liefhebber van protocol en profilering', *NRC Handelsblad*, 16 augustus 2006.
- 153 Meerdere auteurs hebben deze recente ontwikkeling geïnterpreteerd als een illustratie van de toenemende macht van het ambtenarenapparaat in Den Haag. Zie o.a. Turpijn, 'Onder ministers', 185 en Lagas, 'De architect kan de Kamerleden verder ook niet helpen', 91.
- 154 Huisman, *Eerherstel voor een feestzaal*, 20-25 en 80-101.
- 155 *Eerste Kamer ondergaat metamorfose*. Uitgave van de Rijksgebouwendienst (Den Haag 1995).
- 156 Voor een uitgebreide beschrijving van het nieuwe interieur zie: Marc van Roosmalen, *Binnenhof 1, door tijd en ruimte*. Uitgave van de Rijksgebouwendienst (Den Haag 2012).
- 157 Marion Bolten, *Huis van de senaat* (Utrecht 2014) 87-90.
- 158 Deze kritiek werd onder meer geuit door D66-voorman Alexander Pechtold (1965-) in het televisieprogramma *Zomergasten* (2009), zie: <http://www.vpro.nl/zomergasten/2009/alexander-pechtold.html>
- 159 Smit en Te Velde, 'De huiskamer van de macht', 380. Het begrip 'wildebeestenlucht' werd

geïntroduceerd door Hans van Mierlo (1931-2010) tijdens het laatste debat in de oude zaal van de Tweede Kamer, *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1991-1992, 9 april 1992.

- 160 De volledige ontstaansgeschiedenis van ProDemos valt te lezen op <http://www.prodemos.nl/Over-ProDemos/Geschiedenis>.
- 161 De genoemde aantallen bezoekers zijn afkomstig van de Stichting Bezoekerscentrum Binnenhof, zijn opvolger Stichting ProDemos en de Tweede Kamer, die ieder jaar in zijn Jaarcijfers op de website (www.tweedekamer.nl) een overzicht publiceert van de ontwikkeling in het aantal bezoekers aan de Tweede Kamer. Met dank aan de heer Habben Jansen voor het verstrekken van deze gegevens.

Conclusie

- 1 Smit en Te Velde, 'De huiskamer van de macht', 368.

Plattegrond

- 1) Hofvijver
- 2) Het Torentje
- 3) Ministerie van Algemene Zaken (voormalig Generaliteitskwartier; ministerie van Binnenlandse Zaken)
- 4) Trêveszaal
- 5) Statenzaal (voormalige vergaderzaal van de Staten-Generaal)
- 6) Voormalige Hofkapel
- 7) Middenpoort
- 8) Maurits- of Grenadierspoort
- 9) Grafelijke zalen (o.a. Rolzaal, De Lairessezaal)
- 10) Middeleeuwse kelders/Bezoekerscentrum
- 11) Ridderzaal
- 12) Eerste Kamergebouw (voormalige lokalen van de Staten van Holland)
- 13) Mauritsstoren (voormalig Stadhouderslijk Kwartier)
- 14) Stadhouderspoort
- 15) Raad van State
- 16) Oude ingang van het Tweede Kamergebouw (voormalig stadhouderslijk paleis)
- 17) Kortenhorst vleugel
- 18) Oude vergaderzaal van de Tweede Kamer
- 19) Hofplein/Grondwetbank
- 20) Voormalige Spuiport
- 21) Voormalige Kantonrechtbank/Goutsmits Keurhuys
- 22) Nieuwbouw Tweede Kamer
- 23) Nieuwe vergaderzaal van de Tweede Kamer
- 24) Nieuwspoort (voormalig Hotel Central)
- 25) Commissiezalen
- 26) Statenpassage
- 27) Voormalig ministerie van Justitie
- 28) Voormalig ministerie van Koloniën
- 29) Mauritshuis
- 30) Fontein

